

פנינה פייג

דמותו של שמעי בן גרא במסורת הדורות

במסגרת הסוגיה הגדולה של "סתומים במקרא ומפורשים בחז"ל", יש ענף מסתעף, שאדם המוכר כדמות מגובשת, המוגדר על ידי מעשים ויחוס שבטי בכתובים, זוכה נוסף לכך להתייחסותם של חז"ל. יש שדברי חז"ל לא זו בלבד שמוסיפים על המסופר במקרא, אלא אף עומדים בסתירה גמורה לנאמר בכתובים. אנו מוצאים במקרא מספר פעמים את משפחות שמעי. בחלק גדול מהמקרים המשפחה מתייחסת לשבט בנימין, ופעמים מספר לשבט לוי, ולעיתים לבודדים המשתייכים לשבטים שונים. את היחוס המשפחתי לבני בנימין אנו פוגשים עוד לפני בנית הבית הראשון וכן בראשית ימי הבית השני (מרדכי). מאמר זה ינסה ל"שרטט" את דמותו של שמעי בן גרא מבני בנימין, כפי שזכה להתייחסות במסורת הדורות, החל במקרא, דרך חז"ל ועד ספרות הראשונים והאחרונים.

במקרא

בשלוש נקודות התקיים מפגש בין דוד ושלמה לבין שמעי: בפעם הראשונה כאשר ברח דוד מפני אבשלום, בעודו נס במעלה הר הזיתים יצא לעומתו שמעי, ובא המלך דוד עד בחורים, והנה משם איש יוצא ממשפחת בית שאול ושמעו שמעי בן גרא יצא יוצא ומקלל. ויסקל באבנים את דוד ואת כל עבדי המלך דוד, וכל העם וכל הגיבורים מימינו ומשמאלו. וכה אמר שמעי בקללו: צא צא איש הדמים ואיש הבליעל. השיב עליך ה' כל דמי בית שאול אשר מלכת תחתיו, ויתן ה' את המלוכה ביד אבשלום בנך, והנך ברעתך כי איש דמים אתה, ויאמר אבישי בן צרויה אל המלך ... אעברה נא ואסירה את ראשו. ויאמר המלך: מה לי ולכם בני צרויה כי יקלל כי ה' אמר לו קלל את דוד ... הניחו לו ויקלל כי אמר לו ה' (שמ"ב, טז, ה"ב)

בחזרו מעבר-הירדן, בסיום מרד אבשלום, על סף מעבר הירדן, מיהר שמעי וירד אל דוד.

וימהר שמעי בן גרא בן הימיני אשר מבחורים וירד עם איש יהודה ... ואלף איש עמו ... ושמעי בן גרא נפל לפני המלך בעברו בירדן, ויאמר אל המלך: אל יחשוב לי אדוני עוון ואל תזכור את אשר העוה עבדך ביום אשר יצא אדוני המלך מירושלים לשום המלך אל ליבו ... והנה באתי היום ראשון

לכל בית יוסף לרדת לקראת אדוני המלך ... ויאמר המלך אל שמעי: לא תמות, וישבע לו המלך.¹ (שמ"ב יט, יז-כד)

בין דבריו האחרונים של דוד לשלמה ישנה פיסקה המתיחסת לשמעי – והנה עמך שמעי בן גרא בן הימיני מבחורים והוא קללני קללה נמרצת² ביום לכתי מחניים, והוא ירד לקראתי הירדן ... ועתה אל תנקהו כי איש חכם אתה וידעת את אשר תעשה לו והורדת את שיבתו בדם שאול. (מלכ"א ב, ח"ט)

שלמה קיבל עליו את צואת אביו והזהיר את שמעי:

בנה לך בית בירושלים וישבת שם ולא תצא אנה ואנה, והיה ביום צאתך ועברת את נחל קידרון ... דמך יהיה בראשך ... ויהי מקץ שלוש שנים ויברחו שני עבדים לשמעי ... ויחבוש את חמורו ... וילך שמעי ויבא את עבדיו מגת ... ויגד לשלמה ... ויאמר המלך אל שמעי אתה ידעת את כל הרעה אשר ידע לבבך והשיב ה' את רעתך בראשך ... ויפגע בו וימות, והממלכה נכונה ביד שלמה. (מלכ"א ב, לז-מו)

מתוך עיון במדרשי חז"ל על אישיותו של שמעי, מתוך דקדוק בדרשת הכתובים, מברור הנקודות שנתפרשו ע"י מפרשי המקרא הראשונים וגדולי האחרונים, מתעצבת דמותו החז"לית של שמעי.

1. עצם הדגשת המקרא את סיפור הקללה מעורר תמיהה. אם אכן מדובר באחד ממשוטי העם אשר יצא לקלל את דוד מדוע התיחס דוד לקללת שמעי, ולא עוד אלא שרוד ציין "כי ה' אמר לו קלל את דוד". כיצד יגיע דבר ה' (בנבואה, ברוח הקודש, בצורה עמומה?) לאחד ממשוטי העם לקלל את משיח ה'?
2. התיאור העולה מהכתוב, ששמעי שמר על "טווח בטחון" (צלע ההר) של זריקת אבנים, כפעולת יחיד, על חבורה אומנם מצומצמת אבל אנשי צבא מעולים בעלי עבר צבאי עשיר. כיצד לא פחד שמעי מכל גיבוריו של דוד הסוככים אותו. אכן נכון הדבר שדוד ברח ונס, אך לא ברח לבדו אלא נילוו אליו גיבוריו, כפי שמציין הכתוב "וכל הגיבורים מימינו ומשמאלו".
3. כאשר נודע שרוד ניצח, החליט שמעי לבוא ולהתרפס לפני דוד שימחל לו על עוונותיו. מדוע פחד שמעי, כאיש פרטי, שעתה יתפסנו דוד, הרי לא יתכן שאיש אנונימי בלתי מוכר יתפס עתה בחטאו, שהרי מי יזהה אותו כאיש שקלל את מלך, מה עוד שרובו של העם נטה אחר אבשלום, ויש ביכולתו להעלם בתוככי

1. וראה "מרומי שדה" לנצי"ב, שבועות כה.ב: שלא היתה זו שבועת שוא.
2. חז"ל במסכת שבת קה.א דרשו: נמרצת – נוטריקון: נואף הוא, מואבי הוא, רוצח הוא. צורר הוא. תועבה הוא. הרי לנו פירוט העבירות של דוד בפיו של שמעי.

ההמון, ומכל שכן שעומדת לפניו האפשרות לברוח ממקום מגוריו ולמצוא מקום מגורים חליפי.

4. צוואת דוד לשלמה היא קוטבית. החלק הראשון מנוסח בלשון מרוממת ופוחתת אופקים רחבים על ממלכתיות ישראלית מתוקנת. ואילו בחלקה השני אנו מוצאים לפתע ירידה לפרטים, כאשר שניים מהם נראים לנו כנקמנות אישית, קטנונית, העומדת בסתירה בולטת למדריגה הרוחנית שבה נאמרו הדברים הראשונים. מדוע מצא דוד לנכון, במסגרת צואתו לשלמה, לידעו על מעשיו של שמעי, ולהתריע בפניו שמחובתו להוריד את דמו שאולה?

בספרות התנאים והאמוראים

שמעי – גדול בתורה

מבלי שמצאנו בספרות חז"ל את ניסוחן של שאלות אלו, הרי שלמרות שהדמות העולה מפרשתי הכתובים נראית לכאורה שולית, המונית (וולגריית), משרטטים לנו חז"ל איש מעלה בעל מעמד מיוחד בחברה, שליווה את דוד בתפקידים שהוא מילא. בזהר ח"ב ק"ז (על פי תרגום הסולם) אמרו: "עתה יש להתבונן שמעי תלמיד חכם היה וחכמה רבה היתה בו." וכך אף ברש"י (שמו"ב טז, י): "אפשר אדם כמותו, שהוא ראש לסנהדרין, יקלל את המלך אם לא שנאמר לו מאת ה'." ³ הרי שמצטיירת לפנינו דמות של תלמיד חכם שטמונה בו חכמה יתרה משכמו ומעלה, וידוע בסביבתו כמי שבסגולותיו הרוחניות ראוי להיות ראש לסנהדרין.⁴

בגמרא במסכת סנהדרין (לו, א):

אמר רבה בריה דרבא: מימות משה ועד רבי לא מצינו תורה וגדולה במקום

3. ראה ב"דעת סופרים" (שמי"ב טז, ו) שדייק בעקבות דברי מדרש במדבר-רבה יח, שצדיקים שמם קודם, "ישמו שמעי".

4. לא נתברר מניין דייק רש"י שמעמדו של שמעי הוא "כראש לסנהדרין". אומנם ר"י הונתן אייבושיץ בספרו "אהבת יונתן", בהפטרות ויחי, כתב: "ועוד נראה לבאר דהם היו יושבים בלישכת הגזית. ואיתא בש"ס, דאמר שאול: בן מי זה העלם, אם מותר לבוא בקהל אם לא? לסוף שאלו בביהמ"ד. אמרו: עמוני ולא עמונית מואבי ולא מואבית. דמי"ט דאסרו, משום דלא קידמו אתכם בלחם ובמים, איש דרכו לקדם ולא אשה, משום כל כבודה בת מלך פנימה. וענין שמעי בן גרא דקילל לדוד מואבי, וצ"ל דלא ס"ל דכל כבודה קאי על אשה, אלא על סנהדרין. וא"כ אסור לצאה מירושלים. ולכך שפיר אמר, ביום צאתך וגלית דעתך דכל כבודה קאי על אשה. ר"ל וא"כ היות מורד במלכות, ושמעי היה ראש הסנהדרין כמבואר". את הפסוק בתהילים מה, יד "כל כבודה בת מלך פנימה" ניתן לפרש כפשוטו, על האשה, או כמדרשו על הסנהדרין, טענת שלמה כלפי שמעי היתה שלא ניתן לתפוס את החבל משני הקצוות, דהיינו: אם אכן מואבית אסורה, הרי שראש הסנהדרין חייב מיתה בצאתו מירושלים. השערות אחרות על ציווי המתחכם של שלמה, שאל לו לשמעי לעזוב את ירושלים, ראה וולף – ספר שמואל על פי המסורה, עמי קע"ג-קע"ד: אליקים בן מנחם – שיחות במקרא (הוצ' קריית-ספר, תשטז).

אחד ... הא הוה שלמה? הוה שמעי בן גרא. והא קטליה? כוליה שניה קאמרינן.

ברש"י מוכיח שאכן "שמעי גדול היה כדאשכחן שירד לקראת דוד הירדן באלף איש"⁵.

הקשר המיוחד בין שלמה ושמעי לא נרקם רק עקב היותם בני אותה תקופה, המתחרים על כתר "תורה וגדולה", אלא שמעי מתוך גדולתו וחכמתו היה רבו של שלמה, כמובא במסכת ברכות (ח,א): "ואמר ר' חייא אמי משמי דעולא: לעולם ידור אדם במקום רבו, שכל זמן ששמעי בן גרא קיים לא נשא שלמה את בת פרעה". וברש"י: "דסמוך למיתת שמעי כתוב: ויתחתן שלמה את בת פרעה". וממשיכה הגמרא: "והתניא אל ידור? לא קשיא, הא דכייף ליה, הא דלא כייף ליה."⁶ הדבר נרמז בצוואת דוד "והנה עמך שמעי בן גרא" – עמך, כרבך וכמורך. וכן הוא בדרשת הוזהר: "והנה עמך – הוא מוכן לך תמיד כי רבו היה" (וזהר, משפטים ק"ז).⁷

שמעי ודוד – משפחות מתגרות זו בזו

חז"ל מאירים מאבק שקיים בין משפחות דוד ושמעי. זהו מאבק מתמשך, הבא לידי ביטוי בהכנסת הארון להיכל ע"י שלמה. לאחר בקשותיו ותפילותיו של שלמה, נענה ה' לתפלתו ופתח לפניו את השערים. "באותה שעה נהפכו פני כל שונאי דוד כשולי קדירה" (שבת ל,א). ומי הם אותם שונאים? רש"י פירש: "משפחות שאול שמעי וכיוצא בו."⁸ שמעי כבר לא חי באותה עת, אבל משפחתו המשיכה לשמור טינה למלכות בית דוד.⁹

במדרש¹⁰ מצינו ששמעי דודו של שאול היה. מכאן שמשפחות שאול ושמעי שהתנגדו לדוד היו קשורות זו בזו.

5. ב"מרגליות היס" על גמרא זו (אות יד): "באמה"צ העיר, דלפ"ז על אשר היקשו הא היו שאול לימא הו ישי שיוצא באוכלוסיא של שישים ריבוא, עיין ברכות נח,א, אלא שאין להוכיח מכך כי אם שהיה רבו של שלמה."
6. ובספר רש"י הוצאת מוסד הרב קוק, תשט"ז עמ' תלח: "וכל זמן שהיה ... ואמיתות דרוש זה למפ"ס רש"י לקמיה בשם סדר עולם, דאין הפרשות כתובות כסדר, דעד פסוק ג' אין כאן מקומן, אלא לקמן כשמדבר בבנין הבית, ומשום זה הלוא יקשה הזקמת אלו הפסוקים בכאן, ושפיר הכריחו דלכך נכתבו פה סמוך למיתת שמעי לרמז דמיתתו גרמה לנשואי שלמה לבת פרעה."
7. הביטוי "והנה עמך" הטריד את הפרשנים, הכיצד אדם בעל אישיות כה שלילית ביחסה לדוד יש לה יחסים עם הבן החכם שלמה.
8. ועיין "עץ יוסף" בספר "עין יעקב" על גמרא זו: "וקשה הוא, ששמעי נהרג קודם שנשא שלמה את בת פרעה, כי התלמיד בוש מרבו. ובת פרעה לקח קודם בניית בית המקדש, כדכתיב במלכ"א ג,א "ויקח את בת פרעה ויביאה אל עיר דוד עד כלותו לבנות את ביתו ואת בית ה'". ולכן נראה שט"ס הוא ברש"י, וצריך להיות ממשפחת שאול ושמעי". ועיין בפסוק שהציע הרב שטיינלץ על גמרא זו.
9. מהפסוק בדב"א י,ב,ל עולה שהמעבר שבין הנאמנות מבית שאול לבית דוד לא היה חלק. שירימ של שבת בנימין נשארו נאמנים לבית שאול.
10. ספרי דאגרתא על אסתר מדרש פנים אחרות (בובר) נוסח ב פרשה ו.

לכאורה במותו של שמעי בא הקץ על זכרו ומשפחתו בכתובים. אך לאחר דורות רבים אנו פוגשים שוב צאצא למשפחתו: "איש יהודי היה בשושן ושמו מרדכי בן יאיר בן שמעי בין קיש איש ימיני" (אסתר ב,ה). על יחוסו זה של מרדכי לשמעני, ובאשר לכינויו הכפול, יהודי וימיני, דנו במקורות רבים. הגמרא במסכת מגילה (יב,ב) מנסה לתרץ קושי בפסוק אשר מיחסו לשני שבטים שונים, יהודה ובנימין: "אביו מבנימין ואמו מיהודה. ורבנן אמרי: משפחות מתגרות זו בזו — משפחת יהודה אומרת: אנא גרים דמתיליד מרדכי, דלא קטליא דוד לשמעני בן גרא; ומשפחת בנימין אמרה: מינאי קאתי ..."

כיצד גרם שבט יהודה להולדת מרדכי על ידי אי הריגתו של שמעי? מפורטים הדברים באגדת אסתר פרשה יב:

וכן הוא מיחסו בן יאיר בן שמעי. וכי בנו של שמעי היה, והלוא דורות הרבה ביניהם, הא כיצד? אלא בשעה שיצא שמעי וקלל את דוד, התבונן דוד בדבריו, שפתח ואמר "צא צא איש הדמים". אמר דוד: זה מתגבר במי שיצא מחלציו, אילולא כן היה חייב הריגה. צפה דוד שעתיד לעמוד ממנו צדיק גמור, וציוה לבנו ואמר לו: כשיפסוק שמעי מלהוליד, הרוג אותו, כדי שיבוא נקי לעולם-הבא. ומי יצא מחלציו? מרדכי. הרי משפחת יהודה גרמה שיבוא מרדכי.¹¹

כאן מבארים חז"ל את מחילתו של דוד לשמעני בדרך הנבואה — "צפה דוד שעתיד מרדכי לצאת משמעני".

אף את דמותה של אשת שמעי פיענחו חז"ל, ולא השאירוה אנונימית (ילק"ש אסתר תתנ"ג):

בוא וראה כמה גדול זכותה של אשת שמעי. שבשעה שברחו צדוק ואביתר, ביקש אבשלום להורגם. מצאו דלת של שמעי פתוחה, נכנסו שם, וירדו לתוך הבור. מיד באה אשת שמעי, ופרסה מסך על פיו, ופרסה עליו הריפות, שנאמר (שמו"ב יז,ט): "ותקח האשה ותפרוס את המסך על פי הבאר, ותשטח עליו הריפות". ופרעה ראשה, וישבה על המסך כאשר שנפנה לדרכה.¹² באו עבדי אבשלום, ומצאוה שהיתה יושבת וראשה פרועה. אמרו עבדי אבשלום: אפשר שהצדיקים בתוך הבור, והיא יושבת עליהם?! מיד חזרו. אמר הקב"ה: הואיל ועל ידה נמלטו, עתידה שיצאו ממנה שני

11. וכן בילק"ש אסתר תתנ"ג: "לפי שצפה דוד שעתיד להוליד מרדכי אמר היום לא יזמת איש מישראל, ומי נקרא שמו איש? — מרדכי, איש יהודי. אמר הקב"ה לדוד: אתה הצלת לשמעני בשביל שיליד את הצדיק. על שבטך אני כותבו — איש יהודי. ועיין בספרי דאגתא על אסתר, מדרש פנים אחרים נוסח ב פרשה ו. ועיין אלשיך בפירושו לשמואל (מראות הצובאות — שמו"ב יט,כא) על שהמתיק את הרמיזה ההיסטורית בגימטריא על דרוש קבלי.

צדיקין שפודין את ישראל על ידיהם – אלו מרדכי ואסתר.¹³ מתוך העיון בגישת חז"ל ניתן לראות שהמתחרים במשפחות בית דוד אינם אנשים פשוטים, אלא אנשים גדולים וחשובים, המוגדרים בפי חז"ל כראשי הסנהדרין. העימות שבין בית דוד לבית שאול נעוץ במחלוקת הקדומה שבין יוסף ובנימין מחד גיסא לבין שבט יהודה מאידך.¹⁴ אך יחד עם זאת מבית שאול יצא רבו של שלמה (שמעי). יסודות "איש ימיני" בהצלה משמשים בעידן מרדכי ואסתר. אחרי מאות בשנים בא איחוד של הימיני עם גזע ישי, בשילוב מרדכי ואסתר מבית יהודה ומבית שאול.

פרשני המקרא

אין מקומו של שמעי בגיהנום ממש

דברי דוד "והנה עמך שמעי בן גרא" (מלכ"א ב, ח) נתפרש על ידי רבי אלעזר ברבי יהודה מגרמיזא (בעל "הרוקח") בספרו "רמזי ההפטרות להרוקח" (ורשא תרל"ה), כעצה סמויה לשלמה, שיחבר אליו את שמעי כדי שיהיה עמו, ולכן כתיב עמך. "וכן עשה שלמה, שאמר לו: בנה לך בית, ולא תצא אנה ואנה". מוצאו היהודי של שמעי הציל את שמעי, לפי דברי "הרוקח", מלרדת לשאול תחתיות:

ביואב כתיב "ולא תורד שיבתו בשלום שאל", ובשמעי כתיב "והורדת את שיבתו בדם שאול". כי ביואב, נגד מ"ש "וישם את דמי מלחמה בשלום", כתיב שלא ירד בשלום שאול. ובשמעי, שחירף וקילל לדוד "איש הדמים", כתיב בדם שאול. "שאל" כתיב חסר, וכן בשמעי; וכיעקב – "אבל שאלה", וכן בקרח – כולם חסרון ו'. רק באומות העולם כתיב "ישובו רשעים לשאולה" מלא. כי דרשו חז"ל בב"ר: לדיוטי התחתונה שבשאל ירדו

12. השוה און בן פלת קרח, תורה-שלמה עמ' י"א כ"ב.
 13. ועיין דעת-מקרא שמ"ב י"ט; וחז"ל דרשו שהיא אשתו של שמעי בן גרא. ולפי זה "האיש" הוא שמעי בן גרא, כמו שכתוב בשמ"ב טז, א"ש יוצא.
 14. על פי זה יובנו דבריו של שמעי כפי שהמדרש (שוחר טוב, תהילים ג, ג) ניסח אותם: "והנה באתי היום ראשון לכל בית יוסף – אמר ר' יונתן: מה הייתם אומרים בו בבבל, כיון ששמעי בא אצל שמעי אמר לו: מה אחיו של יוסף גמלו אותו רעה והוא גמלן טובה. כך אני גמלתיך רעה, אף אתה גמול עלי טובה כיוסף שגמל עם אחיו טובה שגמלו לו רעה. אלא שמעי דבר מופלא מהו אומר: והנה באתי היום ראשון לכל בית יוסף. אמר לו: כל ישראל נקראו על שם יוסף, כמו שנאמר (עמוס ה) 'אולי יחננו ה' שארית יוסף'. אמר שמעי לדוד: כל ישראל גמלו אותך רעה, ואני יותר מכלם. וכל ישראל יושבים ומקוים מה אתה עושה – אם אתה מקבל אותי, כל ישראל באין ומשלימין עמך" (ועיין עוד יל"ש שמואל קנא). העולה מתוך המדרש שטיעונו הסמויים של שמעי הסתמכו על ציפיה לנדיבות ורחוב לב של המנצח, שלא נעדר מהם גם איזכור של חשבון היסטורי, חובת הכרת הטוב של שבט יהודה ליוסף השליט במצרים. ועיין רר"ק שמ"ב יט, כא.

העכו"ם. אבל רשעי ישראל אינם בגיהנם ממש כחבורת עכו"ם, לכן כתיב חסר.^{15, 16}

סמיכותו לשלטון

ההזכרה המיוחדת בפיו של שמעי, בדברי ההתנצלות, "והנה באתי היום"¹⁷ ראשון לכל בית יוסף, העסיקה את הפרשנים הראשונים, כדוגמת הרד"ק (מלכ"א ב.ח.). הרלב"ג מוצא זהות בין "כלל ישראל" ל"בית יוסף", ומוסיף: "שמבני יוסף היו רוב המושלים בישראל", גם אם במצב הנוכחי דוד מבית יהודה ידו על העליונה. מעמדו המיוחד הזה של שמעי צוין ע"י הרלב"ג גם במלכ"א ב.ח.).

קרבתו של שמעי לשלטון היא המקור, לדעת הרלב"ג, לצוואתו של דוד "הנה עמך" – "אמר זה, כי הוא היה עמו בהמשחו, כאמרו: ושמעי ורעי הגיבורים אשר לדוד לא היו עם אדניהו ... וידמה ג"כ שנשאר עמו לעבודתו כי היה יושב בירושלים, כמו שתמצא שנזכר במה שאחר זה.¹⁸ יתכן ש"לעבודתו" משמעה לעבודתו של שמעי. מתוך אמתלא של "עבודה" תהיה לשלמה אפשרות לפקח על תנועותיו של שמעי. ואולי "לעבודתו" בדברי הרלב"ג הכוונה לעבודתו של שמעי בשירותו של שלמה, כנראה במעגל היועצים והגיבורים, אלו שבזמנו היו העוזרים לדוד.¹⁹

לר' יצחק אברבנאל גישה ממלכתית-דיפלומטית אופיינית. בפירושו (שמ"ב יט, יח) הוא מסביר את מניעיו של שמעי ברדתו לקראת דוד מלווה באלף איש – "והביא עמו אלף איש מבנימין, וציבא ובניו ועבדיו, כדי שדוד יפחד מהענישו, פן יהפכו לאויבים כל הבאים עמו". יכולתו של שמעי לגייס כאלף איש ולאיים על דוד מוכיחה על סמיכותו הרחבה של שמעי, המעניקה לו את היכולת לכופף את דוד לחון אותו. סמיכותו זו של שמעי לשלטון, היא המסבירה היטב את ההתראה החמורה שנתן דוד לשלמה בנו:

"והנה עמך שמעי" – למה שראה דוד שהיה שלמה בנו אוהב לשמעי בן גרא – שהיה הולך עמו ויועצו, והיה נוטה אחריו, לפי שהוא לא היה אחרי

15. בכל הספרים המצויים תחת ידיו כתובה המילה שאל ביחס לשמעי בכתיב מלא. כנראה שלפני בעל "הרוקח" היה נוסח כתיב חסר. השווה גם תורה-שלמה בראשית לו אות כד. מה שהביא מכתב יד רמזי ר"י על כתיב החסר אצל שמעי.
16. ר' יוסף קספי בפירושו למלכ"א ב.לו השווה בין מאמר שלמה לשמעי "מות תמות" למאמר ה' לאדם "ביום אוכלך ממנו מות תמות", ועיין שם.
17. ר' ישעיהו מטראני הדיגיש את המלה "באתי היום", כלומר שאני חייב היום מיתה, ואע"פ כן אני מצפה לגילוי נדיבותך – "סמכתי בטובתך וברוב חסדיך".
18. מוכאן הביא בעל "כלי יקר" בפירושו למלכים עמ' שעו: "והנה עמך" – כאומר שמעי ורעי הגיבורים אשר לדוד ... וידמה ג"כ שנשאר עמו לעבודתו".
19. ראה להלן את דבריו של בעל "תורת חכם" בענין.

אדוניהו כמו שאמר "שמעי ורעי"²⁰ והגיבורים אשר לדוד לא היו אחרי אדוניהו" – חשש שמא יהיה שלמה נמשך אחר עצתו, ושיהיה נוטה מאד אחריו, וישימהו על ביתו, כמו שיקרה לנערים אחרי מי שיסביר להם פנים ... פחד דוד אביו, אולי שמעי ירע אל שלמה כבטחו בו, ולזה ציווה עליו לא להענישו על מה שקללו, כי אם להזהיר את שלמה שלא יטה אחריו. הנה אם כן לא ציווה דוד לשלמה שיהרוג את שמעי על מה שקללו בעבר. הביטוי "והנה עמך", שזכה כבר לעיל לכמה פירושים, מקבל אצל אברבנאל פנים מיוחדות. לכאורה, גם אם היה דוד מנוע על ידי השבועה מלהרע לשמע, היה עליו למנוע את הידידות ואת ההוקרה שרחש שלמה לשמע, המתואר כרבו. הגישה החינוכית הפתוחה של דוד היא שאיפשרה את היחסים של רב ותלמיד בין שלמה ושמעי. אין איפוא למצוא אצל דוד נטיות נקמניות בצוואתו. אומנם נסיונו הרב וזכמת החיים של דוד הם שמביאים אותו להזהיר את שלמה מפני היחסים עם שמעי, שעה שדמותו של דוד כבר לא תוכל לשמש גורם מרתיע.

ענשו של שמעי – למען ישמעו וייראו

ר' משה אלשיך (מלכ"א ב,ח) האיר מושגים נוספים בנוסח צואת דוד, שמהם עולה הרגשה מעשית ממלכתית בנוסף להדגשים מוסריים וחינוכיים:²¹ אך ענין שמעי לא מן השם הוא זה, כי לא איש הרג בפשעו, כי אם שהיה חייב מיתה מאז, אלא שדוד לא רצה להמיתו עד יוליד מי שיצא ממנו, מרדכי ואסתר. וזה יאמר "ועתה אל תנקהו" ... והניחו שיעשה שלמה, למען הפיל חיתת ה' על כל העם, ויראו מלפניו, ותכון מלכותו, באומרם כי גדול בישראל כשמעי הרג על שהיקל במלכות בית דוד, וכל העם ישמעו ויראו. גם כי נער ורך הוא עדיין. וזה מאמר הכתוב על הריגת שמעי: "ויצו המלך את בניהו בן יהודיע ויצא ויפגע בו וימות, והממלכה נכונה ביד שלמה", שעל ידי כך נתחזק מלכותו.²²

וכן הוא כותב בהמשך (פס' לד):

"והממלכה נכונה ביד שלמה" – אפשר והטעם האמור, שביער עוון מרד מלכות בית דוד, או כי ראו כל העם כי אפילו לרבו לא החניף על שמרד

20. ועיין דעת מקרא מלכ"א א,ח בהערה 36: "ורבים מן המפרשים הקדמונים שיערו שהכונה לשמע בן גרא (ראה עוד לקמן ב,ח; זכריה יב,ג וברעת-מקרא שם).

21. אם כי גישה זו אופינית בד"כ לשיטתו של ר' יצחק דון אברבנאל, המדינאי ואיש הצבא. עיין במה שנכתב באניצקלופדיה לתולדות גרולי ישראל ערך ר' משה אלשיך על היחס בין פרשנותו של אברבנאל לבין זו של אלשיך.

22. ועיין מה שכתב במצורת-דוד (מלכ"א ב,מו): "והממלכה נכונה – ר"ל עם כי הרג שרים ונכבדים כאלה, עכ"ז היתה הממלכה נכונה בידו."

במלכותו, נפלה אימת שלמה על כל ישראל.
גישה פרקטית כעין זו אנו שומעים גם בפירוש לשמ"ב יט, כא:
אם תקבל אותי שבאתי ראשון, יבואו גם הם באומרם כי כאשר תמחול
להם, ואם לאו, לא יצא לך ותאבד מלכותך.

לשלמה אין צורך עוד כשמעי כתלמיד חכם

הנחת היסוד החז"לית בדבר אישיותו התורנית של שמעי הנחתה את רבי שלמה
אפרים לונטשיץ, בפירושו "כלי יקר". לדבריו, דאגתו של דוד מפני הקללה הנמרצת
באה מפני אישיותו הרוחנית של המקלל: "זאת ועוד – שאילו היה הדיוט, המקלל,
לא הייתי חושש שקללתו תסוב לו, תבוא על ראשו ולא תבוא עלי. אבל להיות שהוא
ת"ח והוא קללני, ע"כ היתה קללה נמרצת וחזקה."²³ אומנם חכמתו והשכלתו
התורנית של שמעי, אין צורך בהם לשלמה החכם, ומכאן "כי איש חכם אתה" –
ולא תצטרך ללימודו ולחכמת תורתו, כי איש חכם אתה. ולפי זה לא צויה לשלמה
שיכהו על מה שעבר, כי אם על העתיד.²⁴

לפי פירוש זה, ההנמקה "כי איש חכם אתה" אין משמעה "תן ליבך למצוא עון
מות בשביל דבר אחר" (כדברי רש"י במלכ"א ב, ט), אלא בהתיחס לאישיותו
המלומדת של שמעי. אכן זו היתה מחשבתו של דוד, אולם שלמה סבור היה שיש לו
עדיין מה ללמוד משמעי. וכך גם מוסברת ההוראה שהוציא שלמה (מלכ"א ב, לו):
"וישלח המלך ויקרא לשמעיו, ויאמר לו: בנה לך בית בירושלים וישבת שם" –
שלהיותו שמעי רבו של שלמה ע"ה לא רצה להמיתו, אבל חשב שישב
תמיד בירושלים ללמוד ממנו החכמה לשקוד יום יום.²⁵ וזהו שנאמר:
"ויאמר לו המלך בנה לך בית" – בית ועד לחכמים²⁶ בירושלים, "וישבת
שם" – בישוב גדול, מתבודד. "ולא תצא משם אנה ואנה" – שעץ חיים
היא למחזיקים בה,²⁷ ולא יומת. והנה חייבו שלא יצא מהבית, כדי שיהיה
שקוד ללמוד תורה. ויאמר שמעי למלך טוב הדבר – לשקוד על התורה.²⁸
היחס שנרקם בין שמעי לשלמה כבין רב לתלמיד, הוא שהחזיר לשמעיו את בטחונו
העצמי, ומשום כך הרשה שמעי לעצמו לעזוב את ירושלים נגד הוראותיו של שלמה.
"ואולי סמך על היותו תלמידו, שיהיה עובר על פשעיו."²⁹ מעמדו של שלמה כתלמיד

23. "כלי יקר" עמי' שעו בפירושו מלכ"א ב, ח.

24. שם, פסוק ט.

25. השה משלי ח, ל.

26. השה אבות א משנה ד.

27. עין משלי יג, יח.

28. "כלי יקר" עמי' שעט בפירושו למלכ"א ב, לו.

29. "כלי יקר" עמי' שעט.

של שמעי העמיד אותו מבחינת ההלכה בעמדה נחותה, שהרי אסור לתלמיד להורות בפני רבו.³⁰ "והממלכה נכונה ביד שלמה" אי אפשר, כי להיות התלמיד אסור לו להורות לפני רבו. ז"א כי במות שמעי רבו של שלמה, או הממלכה נכונה, שהיה בחייו כפוף לו!³¹ ("כלי יקר" עמ' שע"ט).

בעלי הקבלה והדרוש

זכויות שמעי עוברות לדוד

בעל "ראשית חכמה" מפרש את דברי דוד "לי טובה" מתוך הפסוק "והשיב ה' לי טובה תחת קללתו" (שמ"ב טז, יב) – "וטובה פירוש טובותיו של שמעי, שישב לי לדוד תחת קללתו שקלל".³²

וכן מתייחס בעל "ראשית חכמה" לתוספת הזכות לדוד, כפי שמוכח בביאורי המקובלים בנגלה: "ועל ידי זה שמעי יאבד כל זכויותיו והם יתוספו לי, כי גינה אותי חיים".^{33 34}

דאגת דוד לשמעי שיותר לו חלק לעוה"ב

ר' חיים כרבי אברהם, בעל "תורת חיים", מתלמידי ר' חיים ויטל, הדגיש את הביטוי הנמרץ "והורדת את שיבתו בדם שאול", שחוזר פעמיים בצוואת דוד. "כל שלושת אלו היו קרובים מאד לדוד ורצה בטובתם – יואב היה בן אחותו, שמעי היה רבו, וברזילי גמל לו חסד. ומכיון שיואב ושמעי חטאו לו, רצה דוד שיקבלו עונשם בעוה"ז, ויהיה להם חלק לעוה"ב" (תורת חכם ק"ח, א).

לפנינו עדות יחידה להנחה, שלא נתברר מקומה, ששמעי שימש כרבו של דוד.³⁵

שמעי ראה את דוד כמורד במלכות

ר' יהודה רוזאניס (נפטר תפ"ז 1727), בעל "משנה למלך", בספרו "פרשת דרכים" (הוצאת אוריתא תש"ז), העמיק בהבנת המחלוקת שבין שמעי לבין דוד בדרך

30. ראה אנציקלופדיה תלמודית ערך "הוראה בפני רבו", ושם הפניה לשו"ע י"ד שלד, מד.
 31. בדברי בעל "כלי יקר" יש גם התייחסות להעלמת חלק זה בצוואת דוד לשלמה על ידי בעל ספר דב"י (ראה דעת מקרא דב"י א עמ' תב): "ודע שכונת עזרא בספרו היה לספר בשבחייהם של דוד ושלמה ע"ה. ולכן לא הזכיר שם מענין והריגת שמעי".
 32. "ראשית חכמה" "שער הענוה" אות כא. עמ' תרעא כמהדורת ירושלים תשמ"ד. ועיין עוד "שער הענוה". פרק ג. כו; שער האהבה פרק יא אות סה; שער התשובה פרק ג פסקא ו.
 33. "ביאורי המקובלים בנגלה" – עמ' רפט.
 34. מבאן חיזוק לדעה החז"לית שהיה שמעי גדול, שהרי דוד ראה אפשרות שיתברך בזכויותיו.
 35. על פי הנחתו של בעל "תורת חכם" אפשר לעמוד על גישה מיוחדת העולה מחז"ל, שראו את דוד מוקף בת"ח המשמשים כיועצים: עירא, אחיתופל, מפיכיש ושמעון. השוה מסכת ברכות דף ע"א, ובמשנה אבות ו, ג.

האופיינית לבעלי ההלכה שפרשו סתומות מקראיות:

דשמעי היה סבור כסברת דואג, דאין נשאלין אלא למלך בלבד. וא"כ דוד ששאל באורים ובתומים נעשה מלך בימי שאל. ואם כן כדין עשה שאל, שהרג את אחימלך משום מורד במלכות, שנתן לדוד דין מלך. ונמצא שדוד היה סיבה למיתת אחימלך וכל ביתו ... וזהו שאמר לו שמעי: "צא צא איש הדמים", דחשוב כאילו אתה הרגת את אחימלך וכו'. מאחר והיית סיבה בדבר, שנעשית מלך שלא כדין, "השיב עליך ה' כל דמי בית שאל וכו'".³⁶ דוד ראה עצמו כיורשו של שאל על סמך משיחתו של שמואל אותו. שמעי לא ידע על משיחתו של דוד בידי שמואל (שהרי נעשתה בסתר). על כן חשב שמעי שדוד הינו מורד במלכות, שהרי שאל באורים ובתומים, וזאת רשאי לעשות רק מלך בישראל.

הסיבות למחילת דוד לשמעי

אף מחילתו של דוד לשמעי והארכת רוחו להאריך חייו עד שיוולדו צאצאיו של שמעי מוסברת בדברי "פרשת דרכים" כמידה כנגד מידה, ש"גמול" דוד להקב"ה: וזהו כוונת דוד באומרו "מה לי ולכם בני צוריה כי תהיו לי לשטן" – כלומר שאם אני אסכים לדבריהם להרוג את שמעי בשביל שמרד במלכותי, ולא אביט שעתידי מרדכי לצאת ממנו, והלוא זה הדבר לשטן לי. שהרי הקב"ה לא רצה להרוג את המואבים בשביל שאני עתיד לצאת מהם. וזהו אומרו "היום יומת איש בישראל" – זה מרדכי, "כי הלוא ידעתי כי היום אני מלך בישראל" – שעי שאני נמנע מלהרוג את שמעי בשביל מרדכי הצדיק דעתיד לצאת ממנו, אני משלם להקב"ה מידה כנגד מידה, ותנשא מלכותי.³⁷

דוד ראה איפוא שמחובתו להאריך אפו לשמעי, כהכרת הטוב לה' על כך שהוא זכה לצאת מהעם המואבי. ראיתו היא לטווח ארוך, ועל כן דחה את גור הדין לצוואתו. צוואתו מקבלת כאן משמעות נוספת במשקל האישי של הכרת הטוב. פן אחר של הדגש מוסרי חינוכי נגזר מפירושו של בעל עיון-יעקב (ברכות ח, א): "לעולם ידור אדם במקום רבו – ונ"ל דה"ט שצויה שלמה לשמעי לישב בירושלים ומוסר שלמד עם שלמה קולטתו ממיתה.³⁸ והיינו בעידנא דעסיק ביה, אבל כאשר יצא מבית ישיבתו ומבית מדרשו, דמו בראשו. ולכן אמר לו מות תמות." תלמוד תורה כערך עליון והסגולות שנתלוו אליו הם שסייעו להצלחתו של שמעי לומד התורה ממוות. הדים לגישה זו נמצאו גם בדברי "כלי יקר" (עמ' שעט): "ביום צאתך ... מות

³⁶ "פרשת דרכים" עמ' מט"ג.

³⁷ שם עמ' מו.

³⁸ ועיין במסכת מכות יב, א: "מזבח קולטתו".

תמות – מצד הפררך מעסק התורה ולימודה, עץ חיים היא למחזיקים בה. מעמדו הציבורי של שמעי וההכרה ביחסו הביאו את בעל "קהילת יעקב" להסביר את דברי מדרש שוחר טוב:³⁹ "בשלמא אם היה הדיוט שבישראל, היית אומר: וכי תיכף יתפרסם הדבר, אתמהה! מי ילך ויודיע בכל שבטי ישראל? לא כן שמעי, שאדם גדול הוא ומתפרסמא מלתא" ("קהילת יעקב" חלק ב עמ' קמ).

בעלי החסידות והמוסר

בעל התניא דן באימרת חז"ל "כל הכועס כאילו עובד ע"ז". בדרכו שלו הסביר שכל דבר שגורם לאדם לכעוס גם הוא בא בהשגחה פרטית. הוא הדין כשהגורם לכעס הוא אדם אחר וזולתו, הבוחר מרצונו החופשי לקלל, להכות או להזיק – "כל הכועס כאילו עובד ע"ז" – והטעם מובן ליודע בינה, לפי שבעת כעסו נסתלקה ממנו האמונה. כי אילו היה מאמין שמאת ה' היתה זאת לו ... לא היה בכעס כלל, ואף שכן אדם שהוא בעל בחירה מקללו או מכהו או מזיק ממנו, אעפ"כ על הנזק כבר נגזר מן השמים ... ולא עוד אלא אפילו בשעה זו ממש, שמכהו או מקללו, מתלבש בו כח ה' ורוח פיו יתברך המחייבה ומקיימו, וכמ"ש כי ה' אמר לו קלל, והיכן אמר לשמעני? אלא שמחשבה זו שנפלה לשמעני בלבו ומוחו ירדה מאת ה', ורוח פיו המחיה כל צבאם החיה רוחו של שמעי בשעה שדיבר דברים אלו לדוד, כי אילו נסתלק רוח פיו יתברך רגע אחד מרוחו של שמעי, לא יכול לדבר מאומה. (אגה"ק כה)⁴⁰ כנראה שבעקבות בעל התניא כתב אחד מאדמו"ר דורינו, בעל "באר משה" (בפירושו ש"ב טז): "אדם שהוא ראש סנהדרין זכה לדיבור ה', ומכאן הבין דוד שזה מאת ה'".⁴¹

מדוע לא מחל דוד לשמעני?

שניים מאדמו"רי החסידות, בעל "בני יששכר", והאדמו"ר מרדומסק בעל "תפארת שלמה", דנים בסיבה מדוע לא מחל דוד ליואב ולשמעי, ובוזה תבין מה שדוד לא רצה למחול לשמעני וציוה עליו את שלמה להרגו ... אבל הוא מטעם אשר שמעי כפר לגמרי במלכות בית דוד, דהנה כל ישראל עכ"פ המליכו את אבשלום, שהוא זרעו של דוד, אבל שמעי אמר "השיב ה'":

39. ראה לעיל הערה 14.

40. וראה גם ברעת-סופרים ש"ב טו: "כי ה' אמר לו קלל – לכאורה אין זו תשובה, שהרי יש בחירה לאדם, וכן אפשר שהדברים היו מכוונים לשמעני במיוחד, שהיה מחכמי ישראל, שאינם רגילים ככגון אלה, ונוהגים בהתאפקות, ועתה יצא מכליו. מזה הבין דוד שה' הכין את לבבו לדבר כן".

41. השהו ניסוח דומה אצל בעלי המוסר, "דעת תורה" לר' יוחם ליבוביץ, ת"א עמ' תח.

עליך את כל דמי בית שאול אשר מלכת תחתיו". הנה כפר במלכות בית דוד, שהוא מרכבה למלכות שמיים. והכפירה במלכות בית דוד היא כפירה ... ולא היה בידו למחול. (בני יששכר כסלו ג,ד)

עמדתו של שמעי נתפסת איפוא כעקרונית. גם אם הוא מוכן "כהוראת שעה" להכיר במלכות בית דוד, אין הוא מוכן להודות בנצחיותה. הסיסמא שעברה לאורך הדורות "אין לנו חלק ברוד ולא נחלה בבן ישי" (שמ"ב כב; מלכ"א יב,טז) עמדה כנראה במוקד תוכניתו הסמויה של שמעי. חששות אלו הניעו את דוד, לדברי האדמו"ר בעל "בני יששכר", לצוות על סילוקו של שמעי לחלוטין.

בצורה אופיינית לסנגוריה שבמחשבת החסידות כתב בעל "תפארת שלמה" (ר"ה, ע"פ המובא בספר ביאורי החסידות לנ"ך):

"והורדת את שיבתך" – דוד המלך ע"ה לא אחז במידת הנקמה בציווי זה, אלא התכוון שיקבל עונשו בעוה"ז, ויבוא אח"כ לעוה"ב, כמו שאמרו אם הדין נעשה למטה אין הדין נעשה למעלה.⁴²

אופייני לתנועת המוסר, אף היא, להתייחס לשאלת הנקמות העולה לכאורה משמירת הטינה אצל דוד עד ליום מותו, והעברתה לדור הבא אחריו. וכך הם דברי אחד מגדולי "המשגיחים":

ודוד המלך ע"ה בצוואתו את שלמה בנו לפני מותו אמר (מלכ"א ב) "ושמרת את משמרת ה' ... ללכת בדרכיו", ותיכף הוסיף לזה מה שצויה, שימותו יואב ושמעי, אשר לכאורה, הוא לנקום מהם נקמת דמים. ומי היה עושה כזאת, לצוות כך סמוך למיתתו ממש? ... ומזה נתברר כי בצוואתו עמד בנסיין שלא לרחם במקום שאסור לו לרחם. כי היה מחויב ומשועבד ע"פ גדר המלכות שעליו להוציא לפועל דין זה לשם שמים. (מכתב מאלהו חלק א עמ' 137)

*

דמותו של שמעי במסכת מחשבת הדורות לא זו בלבד שנפדתה מיד שאול, שניצלה מדינה של גהינום, אלא הושיבוה בסנהדרין, עשאוה לרבו של שלמה, ותלו בה את ההצלה בשושן בראשית ימות בית שני.

42. רסיס של רעיון חסידי אופייני, על יסודות נפשיים של קנאה שהתגלו אצל מרדכי, נמצא בדברי ר' צדיק מלובלין, בצדקת-הצדיק רנ"ה. בעקבות דבריו יש מקום לשלשל את עקרון הקנאה גם לדורות קודמים לימי שמעי.